
Էդվարդ Դանիելյան, Եղեռնից փրկված հայ փախստականները Անդրկովկասում 1914-1922 թթ. (շարժը, կացությունը, թվակազմը), Երևան, Մեկնարկ, 2017, 240 էջ

Հայոց ցեղասպանության պատմության հիմնախնդրի ամբողջական լուսաբանման համար խիստ կարևոր են հայ գաղթականության պատմության բազմակողմանի ուսումնասիրումն ու գիտական լուսաբանումը, քանզի Թուրքիայի Ժխտողական քաղաքականությանը հակահարված տալու լավագույն միջոցը ցեղասպանված զոհերի թվաքանակի և եղեռնի հետևանքների բացահայտումն է: Հայ ժողովրդի զանգվածային բնաջնջման հետևանքների գիտական լուսաբանումը, այս խնդիրների համակողմանի վերահանումն անչափ բարդ, տարողունակ և բազմաձև գործընթաց է: Ելնելով այս իրողությունից՝ պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, երջանկահիշատակ Էդվարդ Դանիելյանը (1952-2016) իր թեկնածուական ատենախոսությունը նվիրեց արևմտահայության բեկորների սոսկ մեկ, բայց ստվար հատվածի՝ Անդրկովկասում ապաստանած հայ գաղթականության՝ 1914-1922 թթ. պատմության լուսաբանմանը: Կատարելով նրա պատգամը՝ նրա գործընկերները՝ Հ. Գրիգորյանը, Ա. Դարբինյանը և տողերիս հեղինակը, նրա վաղաժամ մահից հետո հրատարակեցին այս արդիական ու արժեքավոր աշխատությունը՝ առանց որևէ միջամտության:

Սույն մենագրությունն ունի ոչ միայն տեսական և գիտական, այլև գործնական ու քաղաքական ծանրակշիռ արժեք: Ինչպես ներածականում նշում է Է. Դանիելյանը, «Հայ գաղթականության հարցը ցավոտ խնդիր էր ոչ միայն հայ իրականության համար, այլև միջազգային դիվանագիտության. բավական է ասել, որ ընդհուպ մինչև 1929 թվականը Ազգերի լիգան անպտուղ «քննարկում էր» այն» (էջ 10): Կարևորելով թեմայի ուսումնասիրությունը՝ հեղինակն ընդգծում է. «Պատմագիտության առջև լուրջ և տարողունակ խնդիր է դրված՝ տանելու ծավալուն աշխատանքներ՝ հայ գաղթականության ամբողջական պատմությունը կերտելու համար: Դա բավականին աշխատատար և դժարին գործ է, որովհետև եղեռնից վերապրողները թեկուզ և կարճ ժամանակամիջոցում չունեցան մեկ միասնական հանգրվանատեղի. նրանք սփռված էին մի քանի աշխարհաշրջաններում: Պատմագիտությանը հարկ կլինի ըստ աշխարհաշրջանների առանձին-առանձին ուսումնասիրել հայ գաղթականության պատմությունը, որից հետո միայն մեկ ընդհանուր կապիտալ ուսումնասիրությամբ ամբողջացնել այն» (էջ 10):

Է. Դանիելյանն ուսումնասիրում է վերելքներով և վայրէջքներով, հաղթական, բայց մեր ժողովրդի համար առավելապես ողբերգական իրադար-

ձույթուններով լի մի ժամանակահատված՝ տարածաշրջանում ծավալված միջազգային հարաբերությունների բարդ, դժվարին և վիճահարույց խնդիրների համատեքստում: Մենագրությունը շարադրված է հարուստ և բազմաքանակ սկզբնաղբյուրների՝ Հայաստանի ազգային արխիվի փաստաթղթերի, հայերեն և ռուսերեն տպագիր սկզբնաղբյուրների, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուների, պարբերական մամուլի, հուշագրությունների, հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն մենագրությունների ու հոդվածների հիման վրա:

Հիմնահարցի ուսումնասիրության բարդությունը հեղինակը բացատրում է ոչ միայն արխիվային նյութերի հակասական և կցկտուր լինելով, հայ տարագիրների վերաբերյալ բարեխիղճ, գիտական մշակման ենթարկված վիճակագրության բացակայությամբ, այլև նրանով, որ գաղթականությունը, սփռված լինելով տարբեր երկրամասերում, «եղել է բավականին հոսուն՝ կապված ժամանակի քաղաքական ցնցումների հետ» (էջ 21):

Աշխատությունը բաղկացած է հիմնախնդրի էությունը, ուսումնասիրության կարևորությունը, օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության տեսությունը ներկայացնող, ժամանակաշրջանը հստակեցնող ներածությունից և հիմնախնդրի հետազոտությանը նվիրված երեք գլխից, վերջաբանից ու գրականության ցանկից: Հարկ է ի սկզբանե նշել, որ հեղինակին հաջողվել է ներկայացնել Կովկասյան ռազմաճակատի շրջանում և Անդրկովկասում գտնվող հայ գաղթականության 1914-1922 թթ. շարժն ու կացությունը և հնարավորության սահմաններում ճշգրտել նրա՝ իրականությանը մոտ թվաքանակը:

Քննարկելով XIX դարի վերջին քառորդից Օսմանյան կայսրության և XX դարասկզբին երիտթուրքերի՝ պետական ուսմունք հռչակած համաթուրքականության՝ պանթուրքիզմի վարդապետության, Հայոց ցեղասպանությունը որպես Հայկական հարցի լուծման թուրքական եղանակի կիրառման հանգամանքները, հեղինակը հանգում է այն կարևոր եզրակացության, որ թուրքական ցեղասպան քաղաքականությունը գործնականում կիրառվել է XIX դարի 90-ական թվականներից և մի քանի փուլերով շարունակվել մինչև 1922 թվականը: Նա ընդգծում է, որ «ցեղասպանության պատասխանատուն թուրք պետականությունն է, որովհետև այն իրագործվեց և՛ սուլթանական, և՛ երիտթուրքական, և՛ քեմալական վարչակարգերի կողմից» (էջ 5)¹:

«Արևմտահայերի ցեղասպանությունը և գաղթականության շարժը, կացությունն ու թվակազմը 1914-1917 թթ.» խորագիրը կրող առաջին գլխում արխիվային նորահայտ նյութերի, պարբերական մամուլի և զանազան վավերագրերի օգտագործմամբ Է. Դանիելյանը բացահայտել է XIX դարավերջին և XX դարասկզբին Արևմտյան Հայաստանում թուրքական վարչական և ժո-

---

¹ Հայոց ցեղասպանության ժամանակագրությանն առնչվող այս տեսակետը Է. Դանիելյանն առաջադրել է դեռևս 2005 թ.: Տե՛ս **Danielyan E.**, *The Armenian Genocide of 1894-1922 and the Accountability of the Turkish State*, Yerevan, 2005:

դովրդագրական քաղաքականության էությունը, նպատակներն ու հետևանքները, որոնցից էր հայ բնակչության շրջանում մուսուլման բնակչության թվաքանակի աճը: «Բազմահազար մուհաջիրների (մուսուլման գաղթականներ) վերաբնակեցումն Արևմտյան Հայաստանում, վերջինիս վարչական քարտեզի պարբերական վերաձևումները, որոնք զուգակցվում էին հայկական նահանգներին թուրքաբնակ և քրդաբնակ շրջանների կցմամբ կամ հակառակը, ինչպես նաև տնտեսական և ազգային հալածանքների միջոցով արևմտահայերին զանգվածային արտագաղթի դրդելը՝ այդ նպատակին ուղղված գործնական միջոցառումներ էին», - գրում է հեղինակը (էջ 27-28): Հղելով թուրքական պաշտոնական սալնամեի՝ վիճակագրական տարեգրքի տվյալները՝ Է. Դանիելյանը շեշտում է, որ XIX դարավերջին Օսմանյան կայսրության արևելյան երկրամասում ապրում էր 17 մլն 260 հազար մարդ, որոնցից 3 մլն 600 հազարը (շուրջ 21%-ը) հայեր էին, թեև Կ. Պոլսում հավատարմագրված մեծ տերությունների դեսպաններին ուղղած պատասխան հուշագրում Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Աբեդին փաշան, 1880 թ. կեղծելով փաստերը, նշել է, որ հայկական նահանգներում՝ Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Դիարբեքիի և Սվազի հայերի պաշտոնական մարդահամարն իբր ցույց է տվել, թե նրանք այդ տարածքներում կազմել են բնակչության ընդամենը 17%-ը, իսկ մուսուլմանները՝ 79%-ը: Նա անտեսել է, որ դրանք բուն հայկական տարածքներ են, որտեղ հայերը հոծ զանգվածներով էին ապրում, ավելի շատ, քան փոքրասիական նահանգներում (էջ 29, 30):

Վերոնշյալ փաստերից ելնելով՝ հեղինակը կատարել է կարևոր մի եզրակացություն. «Սկսած այդ պահից (այն է՝ 1880 թ. - Է. Մ.) մինչև օրս թուրքական կողմը, կոծկելու համար իր իսկ ձեռքով կատարելիք, ապա նաև կատարած մեծ ոճիրները, մշտապես նվազեցված է ներկայացրել օսմանյան պետությունում հայերի թվաքանակը՝ «մոռանալով», որ ժամանակի թուրքական աղբյուրները շատ թե քիչ օբյեկտիվ պատկերացում են տվել հայ ազգաբնակչության թվաքանակի վերաբերյալ» (էջ 30): Նշելով Հայոց ցեղասպանության ծանրագույն հետևանքների, Արևմտյան Հայաստանի իսպառ հայաթափման մասին՝ հեղինակն ընդգծում է, որ «հսկայական էին արևմտահայերի մարդկային կորուստները: Ըստ հայ և օտար աղբյուրների պատերազմից առաջ Օսմանյան կայսրությունում հայերի թիվը 2,5-3 մլն էր: Պատերազմից հետո վերապրողների թիվն ընդամենը 592 հազար էր» (էջ 43): Շարունակելով իր միտքը՝ Է. Դանիելյանը գրում է, որ «վայրենի ջարդերին զոհ գնացին նաև շուրջ 500 հազար արևելահայեր, որի հետևանքով Արևելյան Հայաստանի հայազրկված շրջանները՝ Ուտիքը, Գանձակը, Փայտակարանը, Դաշտային Արցախը և այլ երկրամասեր բռնակցվեցին Ադրբեջանին» (էջ 43):

Քննարկելով տեղահանված և աքտորված հայության դաժան ճակատագիրը՝ հեղինակը «Կապույտ գրքի» տվյալների, այն է՝ 1916 թ. փետրվարի 3-ի վիճակագրության հիման վրա նշում է, որ արաբական անապատներ բռնա-

գաղթված հայ արքայալների թիվը կազմում էր 586000 (էջ 47): Ըստ նրա՝ 1916 թ. սկզբներին, փաստորեն, իրենց գոյությունն այս կամ այն կերպ դեռևս պահպանել էին շուրջ 600000 արքայալներ և դա առաջին հերթին շնորհիվ գաղթականների գերմարդկային մաքառումների (էջ 48): 1919 թ. ընթացքում արաբական անապատներից Կիլիկիա հայրենադարձվեցին շուրջ 200000 արևմտահայ արքայալներ (էջ 50): Համեմատելով տարբեր հեղինակների վիճակագրական տվյալները՝ Է. Դանիելյանը նշում է, որ հայ գաղթականների ստվար մասը տեղավորվել է գլխավորապես Արարտյան դաշտավայրի և Վրաստանի տարածքներում: 650000 գաղթականներից Հայաստանում կուտակվել է 400 հազարը, իսկ Վրաստանում՝ 150 հազարը (էջ 54):

Է. Դանիելյանը վերլուծում է Հայոց ցեղասպանության դաժան հետևանքները՝ ընդգծելով ռուսական բանակների կատարած չորս նահանջների (1914 թ. նոյեմբեր, դեկտեմբեր, 1915 թ. հունիս և 1916 թ. հուլիս) չարաղետ հետևանքները հայ ժողովրդի ճակատագրում (էջ 56): Ինչպես նա փաստում է, դրանք հնարավորություն տվեցին «երիտթուրքական վարչակարգին իրագործելու ցեղասպանության ծրագիրը և իսպառ հայաթափելու Արևմտյան Հայաստանը», որի արդյունքում տասնյակ հազարավոր տարագիրներ, թողնելով իրենց բնակավայրերը, գաղթել են Արևելյան Հայաստան (էջ 56, 57):

Հանգամանորեն քննարկելով հայ գաղթականության խնդիրը՝ Է. Դանիելյանը առանձնացնում է երեք՝ արևմտահայ, արևելահայ և պարսկահայ գաղթականության կատեգորիաներ: Բազմաթիվ վիճակագրական տվյալների համեմատական վերլուծությամբ նա աղյուսակների միջոցով ցույց է տալիս Հյուսիսային Կովկասում և Անդրկովկասում կենտրոնացած բռնագաղթվածների համեմատաբար ճշգրտված տվյալները, ապա Հայաստան տեղափոխված արևմտահայ գաղթականության թվաքանակը: Ըստ նրա՝ արևմտահայ և պարսկահայ փախստականների թիվը կազմում էր շուրջ 207.473, իսկ հայ փախստականների ընդհանուր թիվն Անդրկովկասում և Պարսկաստանում 1915 թ. ամռանը հասնում էր 228.293-ի, որից շուրջ 200.000-ը արևմտահայ փախստականներ էին, իսկ մնացյալը՝ պարսկահայ և արևելահայ (էջ 67): Արխիվային նյութերի հիման վրա նա նշում է, որ հայ գաղթականների ընդհանուր թիվը, ըստ 1916 թ. մեկօրյա ցուցակագրության, հասնում էր 184.859-ի (էջ 69):

Է. Դանիելյանը հանգում է կարևոր եզրակացության. «Իրականությանը չի համապատասխանում այն կարծիքը, թե ցեղասպանությունից հետո Անդրկովկասում ապաստան էին գտել 350 հազար արևմտահայ գաղթականներ» (էջ 99): Վերլուծությունները և գաղթականության թվակազմին առնչվող նրա իսկ կազմած աղյուսակները ցույց են տալիս, որ այդտեղ արտացոլված է ոչ միայն հայ, այլև մյուս ազգություններին (հույն, ասորի, մուսուլման) պատկանող գաղթականների թվակազմը (էջ 79): Ըստ նրա հաշվարկների՝ Արևմտյան Հայաստանում հայերի թիվը 1917 թ. կազմում էր ընդամենը 142.425 մարդ (էջ 93):

Երկրորդ գլխում Է. Դանիելյանը քննարկել է արևելահայերի ցեղասպանությունը և վերլուծել գաղթականության շարժը, կացությունն ու թվակազմը 1918-1920 թթ.: Նա ցույց է տվել, թե ինչպես են 1918 թ. թուրքական զորքերն արևելահայերի զանգվածային ջարդեր կազմակերպել Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասի հայաբնակ շրջաններում, որի հետևանքով կոտորածներին զոհ են գնացել շուրջ 500000 արևելահայեր, իսկ 600000-ը դարձել են գաղթականներ: Ըստ նրա հաշվարկների՝ նրանցից 400000-ը, խուսափելով կոտորածներից, խոնվել է Սևանա լճի ավազանում, իսկ մյուս մասը Վրաստանի վրայով շարժվել է դեպի Հյուսիսային Կովկաս և Ռուսաստանի հարավային շրջաններ (էջ 138):

Անդրադառնալով Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետությունում գաղթականության խնդրին՝ Է. Դանիելյանն ընդգծում է, որ հենց սկզբից այն հռչակվել էր պետական գործ, սակայն փաստերով հիմնավորվում է, որ այս մարզում կառավարության ձեռնարկած միջոցառումները շոշափելի արդյունք չէին կարող տալ: Նա դա բացատրում է երեք օբյեկտիվ պատճառներով. Արևելյան Հայաստանի մեծ մասի, մասնավորապես հացառատ շրջանների զավթումը թուրքերի կողմից, հանրապետության շրջափակումը Ադրբեջանի և Վրաստանի կողմից, միջոցների սղությունը և այլն: Քննարկելով 1919 թ. սկզբների գաղթականության օգնության խնդիրը՝ հեղինակը ցույց է տալիս, թե ինչպես այդ գործը դրվեց համեմատաբար իրական հիմքերի վրա, որին մեծապես նպաստեցին Արևելյան Հայաստանում թուրքերի զավթած տարածքների ազատագրումը և տեղ հասած ամերիկյան պարենային օգնությունը:

Երրորդ գլխում Է. Դանիելյանը քննարկում է գաղթականության խնդիրը Խորհրդային Հայաստանում 1920-1922 թթ., անդրադառնում դրա լուծման դժվարություններին և առանձնացնում հետևյալ պատճառները՝ երկրի ծայրաստիճան քայքայված վիճակը, նյութական միջոցների սղությունը, հանրապետության սակավահողությունը, բուլճնիկների կողմից հայկական հողերի (Կարս, Նախիջևան և այլն) նվիրաբերումը թուրքերին, որոնք հնարավորություն չտվեցին կարճ ժամանակամիջոցում լուծել գաղթականության հարցը: Բավական է նշել, որ նույնիսկ 1926 թ. հանրապետությունում դեռևս կային 50500 հողազուրկ գաղթականներ (էջ 140, 141): Հեղինակը վիճարկում է 1920-1922 թթ. Խորհրդային Հայաստանում ապաստանած հայ գաղթականության համար որպես ստուգիչ թիվ շրջանառության մեջ դրված 200000-ը: Փաստաթղթերի քննությունը նրան հանգեցրել է այն եզրակացության, որ այդ թիվն իրական հիմք չունի (էջ 142): Ըստ նրա՝ «1920-1922 թ. Խորհրդային Հայաստանում ապաստանած հայ գաղթականության մոտավոր թիվը կարող էր լինել 140-150 հազար, այդ թվում և՛ արևմտահայ, և՛ Կարսի, Սուրմալուի ու Նախիջևանի շրջանների արևելահայ գաղթականները» (էջ 153): Գաղթականության նկատմամբ խորհրդային իշխանության վարած քաղաքականու-

թյունը 1920-1922 թթ. հեղինակը բաժանում է երկու փուլի՝ 1920 թ. դեկտեմբերից մինչև 1921 թ. ապրիլ և 1921 թ. ապրիլից սկսած:

Է. Դանիելյանը հանգամանորեն անդրադառնում է այն պատճառներին, որոնք հնարավորություն չտվեցին բավարար ուշադրություն դարձնելու գաղթականության խնդրին (էջ 154): Նա ցույց է տալիս արևմտահայ գաղթականության մասնակցությունը փետրվարյան ապստամբությանը, դրա պատճառները և բացահայտում դրա նշանակությունը գաղթականության հարցում բոլշևիկների նոր, ավելի հոգատար, գործնական ու հետևողական քաղաքականության իրականացման գործում (էջ 164-165): «1920 թ. վերջերին – 1921 թ. սկզբներին Խորհրդային Հայաստան վերադարձան շուրջ 100 հազար ադրբեջանցիներ, – գրում է հեղինակը, – որից հետո բոլշևիկյան իշխանությունները սկսեցին զանգվածաբար վտարել նախկինում նրանց պատկանող բնակավայրերում տեղավորված արևմտահայ գաղթականներին: Բոլշևիկների նման քաղաքականությունը վերանայվեց միայն 1921 թ. սեպտեմբերին» (էջ 214, 215):

Վերլուծելով բոլշևիկների ագրարային քաղաքականությունը Խորհրդային Հայաստանում և դրա ազդեցությունը հայ գաղթականության վրա՝ հեղինակը հանգում է այն կարևոր հետևության, որ «հայ ժողովրդի թիկունքում, քեմալականների հետ կատարած խայտառակ գործարքը, հայկական հողերի նվիրաբերումը Թուրքիային՝ այդ քաղաքականության անմիջական հետևանքն էին: Բայց հայկական հարցը դեռևս բաց հարց էր, որը քննարկվելու էր Լոզանի խորհրդաժողովում և կար նրա օրինական տերը՝ արևմտահայ գաղթականությունը: Հարկավոր էր խաբել նրան, համախմբել բոլշևիկների գաղափարների շուրջը և հայկական հարցի լուծումը շաղկապել այսպես կոչված համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի հետ» (էջ 216):

Այսպիսով, Է. Դանիելյանի ուսումնասիրությունը կարևոր ներդրում է հայ գաղթականության պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում: Այն կարող է հաստատուն հիմք դառնալ այս բնագավառի հետագա ուսումնասիրությունների համար: Այս արժեքավոր աշխատության հրատարակումը, անտարակույս, յուրահատուկ տուրք է մեր լավագույն գործընկերոջ հիշատակին:

ԷՂԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ